

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ Ι. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΗΛΕΙΑΣ¹

*Αρχιμ. Δαμασκηνοῦ Πετράκου, Δρος Θ.
Γραμματέως τῆς Ι. Συνόδου
Ἱεροκήρυκος τῆς Ι. Μητροπόλεως Ἡλείας*

Σεβασμιώτατοι καί Θεοφιλέστατοι ἅγιοι Ἀρχιερεῖς,
Σεβαστοί Πατέρες,
Ἐντιμώτατοι Ἀρχοντες τοῦ Τόπου μας,
Ἐλλογιμώτατοι κύριοι Καθηγητές,
Ἐκλεκτοί Προσκεκλημένοι.

Ἡ δική μας ἀποστολή σήμερα εἶναι νά παρουσιάσουμε - καί φωτογραφικά - στήν ἐκλεκτή ὁμήγουρη τά σπουδαιότερα ἀπό ἀποψη ἱστορική-ἀρχαιολογική, ἀλλά συνάμα καί ἐπισκέψιμα Χριστιανικά Μνημεῖα τῆς Ἡλείας, ἀφοῦ τό Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Προσκυνηματικῶν Περιηγήσεων λαμβάνει χώρα στήν «ἀγαθήν» καί «ἐξεργασμένην» (Παυσανίας) γῆ τῆς Ἡλίδος, ὅπου, μεταξύ ἄλλων, παρατηροῦνται στό πέρασμα τῶν αἰῶνων τά ἐξῆς δύο ἀξιοσημεῖα φαινόμενα:

α. Ἡ μακραίωνη καί βαθειά θρησκευτικότητα τῶν Ἡλείων ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα, σημειούμενη ἤδη στήν ἑλληνική μυθολογία. Στό σημεῖο αὐτό δέον νά ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἡ Ἀρχαία Ὀλυμπία ἦταν κυρίως Ἱερό καί οἱ Ὀλυμπιακοί Ἀγῶνες εἶχαν ἀρχικῶς καί πρωτίστως θρησκευτικό χαρακτήρα, διοργανούμενοι – ἰδίᾳ ἀπό τόν 11^ο αἰ. π.Χ. καί ἐντεῦθεν - πρός τιμήν τοῦ πατέρα τῶν θεῶν Δία.

β. Ἡ πίστη τῶν παλαιότερων καί συγχρόνων Ἡλείων στόν ἀληθινόν Τριαδικό Θεό ἐκφράσθηκε, μεταξύ ἄλλων, μέ τήν ἀνέγερση ἐξόχων θρησκευτικῶν Χριστιανικῶν Μνημείων, τά ὁποῖα εἶναι διάσπαρτα στόν ἡλιακό χῶρο καί πολλά τῶν ὁποίων ὑψώνονται καί τόν κοσμοῦν μέχρι σήμερα.

Ἡ περιήγησή μας δέν μπορεῖ παρά νά ἀρχίσει ἀπό τά δύο μεγάλα κέντρα τῆς ἀρχαίας Ἡλείας, τήν Ὀλυμπία καί τήν Ἡλίδα, ὄχι μόνον λόγω

¹ Ἡ παροῦσα Εἰσήγησις παρουσιάσθηκε κατά τό Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Προσκυνηματικῶν Περιηγήσεων, τοῦ Γραφείου Προσκυνηματικῶν Περιηγήσεων (Ἀναπτύξεως τοῦ Θρησκευτικοῦ Τουρισμοῦ) τῆς Ι. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, στόν Πύργο Ἡλείας στίς 3.11.2018.

τοῦ γενικοῦ τίτλου τοῦ Συνεδρίου μας πού ἔχει ὡς ἀφετηρία τήν Ὀλυμπία, ἀλλά καί γιατί ἐκεῖ, στό κύριο Ἱερό τῶν Ἡλείων, πού κατέστη πανελλήνιο, καί στήν Ἡλιδα, πρωτεύουσα τῶν Ἡλείων, ἀπαντῶνται ὡς εἶναι φυσικό τά δύο ἀρχαιότερα ἡλειακά Χριστιανικά Μνημεῖα καί ὅπου, ὅπως συμβαίνει συχνά, ἔλαβε χώρα ἡ πραγματική, ἀλλά συνάμα καί συμβολική μετάβαση ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική θρησκεία στή λατρεία τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ, καθὼς καί τά δύο αὐτά Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα ἰδρύθηκαν ἐπάνω σέ ἀρχαῖα μνημεῖα.

A. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ (2ος-7ος αἰ.)

1. Ἡ Βασιλική τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας

Χρονολογεῖται μεταξύ τῶν ἐτῶν 435 καί 451. Ἰδρύθηκε ἐπάνω στό ἐργαστήριο τοῦ φημισμένου γλύπτη τῆς ἀρχαιότητος Φειδία, ἐκεῖ πού κατασκευάσθηκε τό χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ Δία, ἓνα ἀπό τά ἑπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ πατέρας τῶν θεῶν Δίας κατ' ἐξοχὴν λατρευόταν στήν Ἀρχαία Ὀλυμπία καί στό κέντρο τῆς Ἄλτεως δέσποζε - καί δεσπόζει μέχρι σήμερα στόν ἐκεῖ ἀρχαιολογικό χώρο - ὡς σημαντικότερο οἰκοδόμημα ὁ ναός του, ὁ μεγαλύτερος ναός τῆς Πελοποννήσου καί «κανών», ὑπόδειγμα, τῆς δωρικῆς ναοδομίας. Ἡ ἴδρυση τῆς Βασιλικῆς στόν χώρο τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας συμβολίζει τή μετάβαση ἀπό τόν ἐθνικό κόσμο στή νέα πίστη καί «καινὴν κτίσιν» τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Καί σήμερα μπορεῖ κανεὶς νά διακρίνει σαφῶς στά εἱρεῖπια τῆς Βασιλικῆς τά τρία κλίτη καί τά διάφορα μέρη τοῦ ναοῦ (νάρθηκα, κυρίως ναό, ἀψίδα Ἱεροῦ, ἄμβωνα, βοηθητικούς χώρους κ.λπ.).

Ὁ ναός καταστράφηκε τό 551 ἀπό τόν μέγало σεισμό πού ἐπληξε τήν περιοχή.

2. Ἡ Βασιλική τῆς Ἀρχαίας Ἡλίδας

Ἡ ὄχι καί τόσο γνωστή Ἡλιδα, καθὼς ἐπισκιάζεται μπροστά στήν αἴγλη καί δόξα τῆς Ὀλυμπίας, ὑπῆρξε ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἀρχαίου Κράτους τῶν Ἡλείων καί ἡ διοργανώτρια πόλη τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων. Ὁ Εὐριπίδης τήν καλεῖ «Διός γείτονα». Εἶναι ἀπολύτως φυσικό

έπομένως, ότι αυτή αποτέλεσε την έδρα της πρώτης επί ηλειακού έδάφους έπισκοπής, της Έπισκοπής Ήλιδος (4^{ος}-8^{ος} αί.).

Η Βασιλική της Ήλιδας χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αί. Κτίστηκε επάνω στη Νότια Στοά που είχε εγκαταλειφθεί στα Ύστερορωμαϊκά χρόνια. Διασώθηκε μέρος του ψηφιδωτού της.

Τό μνημείο σήμερα δέν είναι έπισκέψιμο.

B. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (7ος αί.-1460)

Από τή Βυζαντινή έποχή έχουν διασωθει στον ηλειακό χῶρο τά έξής μνημεία, τά όποια δύνανται κάποιος νά έπισκεφθει:

1. Η Έπισκοπή της Ώλενας ή Ώλένης

Η κόμη της Ώλενας ή Ώλένης υπήρξε έδρα της βυζαντινής Έπισκοπής Ώλένης, ή όποία λειτουργήσε από τόν 9^ο αί. έως τό 1821, μέ τελευταίο έπίσκοπο τόν έθνομάρτυρα Φιλάρετο, ό όποιος μαρτύρησε στα μπουντρούμια της Τριπολιτσᾶς, όπου φυλακίσθηκε μαζί μέ τούς άλλους αρχιερείς και προκρίτους της Πελοποννήσου τόν Φεβρουάριο του 1821, λίγο πριν τήν έναρξη της Έπανάστασης. Έκοιμήθη λόγω τῶν κακουχιῶν που υπέστη, λίγες ήμέρες πριν τήν απελευθέρωση της πόλης από τόν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη (23.9.1821).

Στήν Ώλενα ανασκάφηκε τρίκλιτη Βασιλική μέ τρεις ήμικυκλικές άψίδες, ή όποία προφανῶς αποτελούσε τόν Καθεδρικό ναό της βυζαντινής έπισκοπής. Έπάνω στο κεντρικό κλίτος του μνημείου έχει ανεγερθει νεώτερος ναός (19^{ος} αί.), αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Κυρίου. Τό μνημείο χρονολογείται στον 10^ο αί. μέ πιθανή Παλαιοχριστιανική φάση.

Ωστόσο, ή Έπισκοπή της Ώλενας δέν είναι, κατά τή γνώμη μας, ιδιαίτερα προσεγμένη, ενῶ ή πρόσβαση σε αυτήν δέν είναι ή καλύτερη. Αναφέρουμε τό μνημείο κυρίως λόγω της ξεχωριστής ιστορικής σπουδαιότητάς του για τή Χριστιανική Ήλεία.

2. Ἡ Παναγία τῆς Φραγκαβίλλας στήν Ἀμαλιάδα

Ἄν καί ἡ ὄνομασία παραπέμπει στήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, ὁ ναός τῆς Παναγίας τῆς Φραγκαβιλλιώτισσας ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχήν βυζαντινό μνημεῖο, μέ χρονολόγηση μετά τά μέσα τοῦ 11^{ου} αἰ. Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά πιό γνωστά καί καλοδιατηρημένα βυζαντινά μνημεῖα τῆς ἠλειακῆς χώρας, πού ἀπέχει μόλις 2 χιλιόμετρα ἀπό τό κέντρο καί νοτιοανατολικά τῆς πόλης τῆς Ἀμαλιάδας.

Ὁ ναός ἀνήκει στόν τύπο τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μέ συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, μέ ἐπιμήκεις πεσσούς πού στηρίζουν τόν τροῦλλο καί μέ ἡμικυκλική ἀψίδα στά ἀνατολικά. Στό διάβα τῶν αἰώνων ἔχει ὑποστεῖ πολλές ἐπεμβάσεις. Φέρει τρία τουλάχιστον στρώματα τοιχογραφιῶν, μέ τό πιό ἐκτεταμένο ἀπό αὐτά νά χρονολογεῖται στόν 17^ο αἰ. – σπαράγματα τοιχογραφιῶν τῆς Βυζαντινῆς περιόδου σώζονται στά ἐσωρράχια τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καί ἕνα νεώτερο στρώμα στό (κτιστό) τέμπλο.

Ἔως πρὶν λίγα χρόνια διακρίνονταν στόν αὐλαιο χῶρο λείψανα καί ἄλλων οἰκοδομημάτων, προφανῶς κελλίων μονῆς. Κατά τήν περίοδο 2013-2015 πραγματοποιήθηκαν ἀπό τήν τότε ΣΤ' Ἐφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων μέ ἔδρα τήν Πάτρα σημαντικές ἐργασίες στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου, καθώς καί διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου.

Στόν αὐλαιο χῶρο ἔχει ἀνεγερθεῖ ἀπό τήν Ἱ. Μητρόπολη Ἡλείας ἡ Μαθητική Ἑστία Ἀρρένων «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος» (σήμερα λειτουργεῖ ὡς Φοιτητική Ἑστία Ἀρρένων). Ἐδῶ ἔχουν ἐνταφιασθεῖ ὁ Μητροπολίτης Ἡλείας Ἀθανάσιος Βασιλόπουλος (1968-1981) καί ὁ γνήσιος λευϊτης τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἡλείας Ἀρχιμανδρίτης Χριστόδουλος Βελέντζας, γνωστός ὡς Παπα-Βελέντζας (1900-1986).

Ἡ Παναγία ἡ Φραγκαβιλλιώτισσα λειτουργεῖ ὡς ναός μέχρι σήμερα καί ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς γιά τήν Ἀμαλιάδα καί τήν εὐρύτερη περιοχή. Πανηγυρίζει στίς 15 Αὐγούστου καί τήν Τρίτη τῆς Λαμπρῆς.

3. Ἡ Μονή τῆς Παναγίας τῆς Σκαφιδιάς

Πρόκειται γιά τήν ἀρχαιότερη, ἐν λειτουργία τουλάχιστον, ἡλειακή μονή. Βρίσκεται δίπλα στή θάλασσα τοῦ Ἰονίου, βορειοδυτικά τῆς πόλης τοῦ Πύργου σέ ἀπόσταση 12 χιλιομέτρων (μέσω τοῦ δρόμου τοῦ Κατακόλου) καί μόλις 8 χιλιομέτρων ἀπό τήν Ἐθνική Ὁδό Πατρῶν-Πύργου (διασταύρωση Λαστεϊκῶν), καί ἔχει ἀνετη πρόσβαση. Δέν ὑπάρχει ἱκανοποιητική πρόταση γιά τήν προέλευση τῆς ὀνομασίας Σκαφιδιά.

Ὡς πρός τήν ἴδρυση τῆς μονῆς, καθώς ἐλλείπουν οἱ σχετικές πληροφορίες, μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στά τέλη τοῦ 12^{ου} αἰ. ἢ ἀμέσως μετά τό 1200, ὅποτε χρονολογεῖται τό Καθολικό της. Ἰδιαίτερη ἀκμή καί πλούσια δραστηριότητα ἐμφανίζει τήν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1687-1715). Τά Πατριαρχικά Σιγίλλια τῶν ἐτῶν 1747 (Παϊσίου Β'), 1777 (Σωφρονίου Β'), 1784 (Γαβριήλ Δ') καί 1798 (Γρηγορίου Ε') μαρτυροῦν τόν Σταυροπηγιακό χαρακτήρα τῆς μονῆς. Ἐνεργός ὑπῆρξε ἡ συμβολή της στόν Ἀγώνα κατά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὑλικά καί ἠθικά, ἀλλά καί μέ τή συμμετοχή στρατευμένων μοναχῶν, ὅπως ὁ ἡγούμενος Γρηγόριος, ὁ προηγούμενος Ἱερεμίας καί ὁ θρυλικός Παπα-Φώτης. Τό 1826 πυρπολήθηκε ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Ἰμπραήμ. Τό 1886 κατέστη κοινοβιακή μονή. Δοκιμασίες ὑπέστη καί κατά τήν Ἰταλογερμανική Κατοχή (λήστευση, ἐκκενώσεις, ἀνατίναξη παρεκκλησίου της κ.λπ.). Τό 1970 μετατράπηκε ἀπό τόν Μητροπολίτη Ἡλείας Ἀθανάσιο σέ γυναικεία μονή.

Τό Καθολικό τῆς μονῆς ἔχει ὑποστειῖ πολλές μετασκευές. Κατάλοιπα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐντοπίζονται ἀνατολικά στήν τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ. Μετά τόν σεισμό τοῦ 1886 ὁ ναός μετατράπηκε σέ μονόχωρη ξυλόστεγη αἶθουσα. Διαθέτει νάρθηκα καί προστώο. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα χρονολογοῦνται στό 1710. Τοιχογραφίες σώζονται καί στήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ, οἱ ὁποῖες εἶναι πιθανότατα παλαιότερες αὐτῶν τοῦ νάρθηκα, ἐνῶ σέ δοκιμαστικές τομές ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἴχνη τοιχογραφικοῦ στρώματος καί σέ ἄλλα σημεία στό Ἱερό.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ὄχυρωματικός πύργος χωρίς ἀποδεκτή χρονολόγηση, μέ ἐπισκευές πάντως κατά τή Βενετική ἐποχή καί μεταγενέστερα. Ἀκόμη, ἡ μονή διαθέτει μικρή συλλογή χειρογράφων, ἐνδιαφέρουσα βιβλιοθήκη καί κειμηλιοφυλάκιο. Στό παρακείμενο δάσος σήμε-

ρα λειτουργούν οι παραθαλάσσιες Κατασκηνώσεις της Μητροπόλεως Ηλείας.

Τό μοναστήρι της Παναγίας της Σκαφιδιώτισσας πανηγυρίζει στις 15 Αυγούστου.

4. Παναγία ή Καθολική της Γαστούνης

Από τά πλέον αξιόλογα μεσαιωνικά μνημεία της Ηλείας και της Δυτικής Ελλάδας, πού βρίσκεται στό νοτιοδυτικό άκρο της πόλης της Γαστούνης. Πρόκειται για ναό δικιόνιο σταυροειδή έγγεγραμμένο μέ σταυρεπίστεγο νάρθηκα, οκτάπλευρο τρουῖλλο και τρίπλευρη άψίδα Ἱεροῦ, δομημένον μέ τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιϊας και μέ πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο.

Οί περισσότεροι μελετητές χρονολόγησαν στό παρελθόν τό μνημείο στόν 11^ο ή 12^ο αἰ. Ωστόσο, κατά τίς εργασίες συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν από τήν άρμόδια ΣΤ' Ἐφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων Πατρῶν τό 1994, στην άψίδα τοῦ Ἱεροῦ άποκαλύφθηκε έπιγραφή, ή όποία άποτελεῖ αντίγραφο τῆς κτιτορικῆς έπιγραφῆς τοῦ ναοῦ και τῆς όποίας τό περιεχόμενο διασταυρώνεται από έγχάρακτη έπιγραφή στό λίθινο ύπέρθυρο τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ νάρθηκα. Κατόπιν τούτου γνωρίζουμε πλέον τό ακριβές έτος χρονολόγησης τοῦ ναοῦ, 6787 από Ἀδάμ, ήτοι 1278/9 μ.Χ., καθώς και τά όνόματα τῶν κτιτόρων, οί όποιοι είναι οί «αὐτάδελφοι» Καλληγόπουλοι και οί «συμβίες» τους, προφανῶς άρχοντες-γαιοκτήμονες τῆς περιοχῆς. Ἐπομένως, ό ναός σαφῶς άποτελεῖ κτίσμα τοῦ 13^{ου} αἰ. και μάλιστα τῆς περιόδου τῆς άκμῆς τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας στην περιοχή, μολοντί τό πιθανότερον κτίσθηκε ως όρθόδοξος ναός. Ἡ χρονολόγηση αὐτή διασταυρώνεται και από μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία τοῦ κτίσματος.

Τό μνημείο διαθέτει τουλάχιστον τρία στρώματα τοιχογραφιῶν: ένα πρώτο σύγχρονο τῆς κατασκευῆς του (σώθηκαν ελάχιστα σπαράγματα), ένα δεύτερο πού χρονολογεῖται στό 1702 (μέ έπιμέλεια και έξοδα τοῦ Ἐπισκόπου Ὡλένης Ἰωαννικίου Νείρου) και ένα τρίτο τοῦ 19^{ου} αἰ. (τοῦ άγιογράφου Σοφοκλή). Τό 2009 έγινε συντήρηση τῆς φορητῆς μεταβυζαντινῆς εικόνας τῆς Παναγίας και άποκάλυψη τοῦ παλαιοῦ στρώματος αὐτῆς.

Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες από τον σεισμό του 2008, με αποτέλεσμα να κριθεί επικίνδυνος και ακατάλληλος προς χρήση. Συνεπεία αυτού πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης και συντήρησής του σε δύο φάσεις, ή πρώτη τά έτη 2010-2012 και ή δεύτερη τά έτη 2013-2015.

Κατά τήν κτιτορική έπιγραφή ό ναός είναι αφιερωμένος στήν Ύπεραγία Θεοτόκο τήν «Παντάνασσα», αργότερα όμως αποδόθηκε στήν Παναγία - από τόν έπιθετικό προσδιορισμό του ναού - ή όνομασία «Καθολική», ή όποια και επικράτησε. Πανηγυρίζει τήν Τρίτη τής Διακαινησίμου, όποτε λαμβάνουν χώρα μεγαλοπρεπής λιτανεία και διάφορα έθιμα λαογραφικού χαρακτήρα (π.χ. «κάψιμο του Άράπη»), έορτάζει όμως και στίς 15 Αυγούστου. Λειτουργεί μέχρι σήμερα ως ένοριακός ναός, πλησίον του όποιου έχει ανεγερθεί σύγχρονο Ίδρυμα (Γηροκομείο) από τήν Μητρόπολη Ηλείας, πού φέρει και αυτό τήν όνομασία «Παναγία ή Καθολική».

Ο επισκέπτης του μνημείου μπορεί έπομένως να συνδυάσει τό προσκύνημα στήν Παναγία μέ μία έμπρακτη απόδειξη τής χριστιανικής αγάπης, έκδηλουμένης μέ έπίσκεψη στό πρότυπο Ίδρυμα τής «Παναγίας τής Καθολικής».

5. Η Παλαιοπαναγία τής Μανωλάδας

Πρόκειται για ένα από τά ώραιότερα και σπουδαιότερα Χριστιανικά Μνημεία τής Ηλείας, αν και δέν είναι ιδιαίτερος γνωστό.

Παλαιότερα χρονολογούσαν τόν ναό συνήθως στόν 11^ο-12^ο αί. Μέ βάση νεώτερες μελέτες όμως, πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στήν περίοδο τής Φραγκοκρατίας (περί τό 1300). Ός προς τόν αρχιτεκτονικό τύπο, πρόκειται για έλεύθερο Σταυρό μέ τρουλλο μέ όκτάπλευρο τύμπανο, και μέ νάρθηκα, πού σχηματίζει περίστωο σε σχήμα Π γύρω από τή δυτική κεραία, ενώ ή ανατολική πλευρά καταλήγει σε τρίπλευρη άψίδα. Έχει ανεγερθεί κατά τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα και μέ λαξευτή τοιχοποιία στή δυτική όψη, ενώ δέν λείπουν και τά διακοσμητικά στοιχεία (κυρίως όδοντωτές ταινίες και μαίανδροι, δύο μεγάλοι λίθινοι σταυροί στή δυτική πλευρά). Στή βόρεια και νότια πλευρά του νάρθηκα υπάρχουν προσκολλημένα δύο παρεκκλήσια: τό βόρειο έχει αφιερωθεί στόν Άγιο Νικόλαο, τό νότιο φαίνεται ότι ήταν ταφικού χαρακτήρα. Επίσης, έχουν αποκαλυ-

φθει λείψανα τοιχογραφιών, πού ἀνήκουν μάλιστα σέ δύο τοιχογραφικά στρώματα, τά όποία μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στόν 13^ο αἰ.

Φαίνεται ὅτι τό μνημεῖο ἀνηγέρθη ὡς ἰδιωτικός ναός μέ εἰδικό σκοπό καί μᾶλλον πρέπει νά συσχετισθεῖ μέ τή μάχη τῆς Μανωλάδας (1316), ἡ ὅποια διεξήχθη μεταξύ τῶν διεκδικητῶν τοῦ Πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας. Πιθανότατα χρησίμευσε ὡς ἕνα εἶδος μαυσωλείου, στό ὅποιο ἐτάφησαν οἱ ἐπιφανεῖς Φράγκοι πεσόντες (Δ. Ἀθανασούλης).

Τό μνημεῖο ἔχει συντηρηθεῖ τά τελευταῖα χρόνια ἀπό τήν ἄλλοτε ΣΤ' Ἐφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων Πατρῶν καί βρίσκεται σέ πολύ καλή κατάσταση, ἐνῶ διαθέτει πολύ καλή πρόσβαση, εὐρισκόμενο ἐπί τοῦ δρόμου Βάρδας-Παλαιᾶς Μανωλάδας, στήν εἴσοδο τῆς τελευταίας, καί μόλις τρία χιλιόμετρα ἀπό τήν Ἐθνική Ὁδό Πατρῶν-Πύργου (διασταύρωση Βάρδας).

Ὁ ναός εἶναι ἀφιερωμένος στήν Παναγία, πού ἰδιαζόντως τιμᾶται στήν περιοχή, καί σήμερα χρησιμοποιεῖται ὡς κοιμητηριακός ναός τῆς ἐνορίας Ταξιαρχῶν (Παλαιᾶς) Μανωλάδας. Πανηγυρίζει τή Δευτέρα τῆς Λαμπρῆς, ὅποτε ἡ εἰκόνα τῆς «Παλιοπαναγιᾶς» λιτανεύεται μέ παλλαϊκή συμμετοχή, μεγαλοπρέπεια καί συνάμα μέ κατάνυξη στούς δρόμους τῆς Μανωλάδας. Ἐπίσης πανηγυρίζει τόν Δεκαπενταύγουστο.

6. Ἡ Παναγία ἢ Βλαχέρνα Κυλλήνης

Ἡ μονή βρίσκεται στά ὄρια τῆς Τοπικῆς Κοινότητας Κάτω Παναγιᾶς, πλησίον τῆς μεσαιωνικῆς Γλαρέντζας καί τῆς σημερινῆς Κυλλήνης. Οἱ ἐπικρατέστερες ἀπόψεις γιά τήν προέλευση τῆς ὀνομασίας της εἶναι οἱ ἑξῆς δύο: α. ἀνηγέρθη σέ ἀνάμνηση τῆς περιφημῆς Παναγιᾶς τῆς Βλαχερνίτισσας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, β. οἰκοδομήθηκε ὡς Μετόχιο τῆς ὁμώνυμης μονῆς τῆς Βασιλεύουσας.

Ὡς πρός τό Καθολικό τῆς μονῆς, πρόκειται γιά τρίκλιτη ξυλόστεγη Βασιλική μέ θολοσκεπῆ νάρθηκα καί Ἱερό, τό ὅποιο καταλήγει σέ τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες. Πάνω ἀπό τόν νάρθηκα καί τήν ἀνοικτή στοά πού σχηματίζεται δυτικά αὐτοῦ, ὑπάρχει ξυλόστεγο ὑπερῶο μέ πρόσβαση ἀπό κλίμακα στή βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ. Ὁ ναός ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ὠραιότερα καί πιό χαρακτηριστικά παραδείγματα συγκερασμοῦ ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῆς Ἀνατολικῆς μέ τή Δυτική τέχνη (Α. Ὁρλάνδος).

Έτσι, τό μέν ἀνατολικό τμήμα (Ιερό, κυρίως ναός, νάρθηκας) εἶναι καθαρά βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τό δέ δυτικό (ἀνοικτή στοά ἢ ἐξωνάρθηκας, ὑπερῶο) φραγκικῆς, πού προστέθηκε ἀργότερα. Τό βυζαντινό τμήμα πιθανότατα ἀνηγέρθη στά τέλη τοῦ 12^{ου} αἰ. Οἱ δυτικές προσθήκες, ἐπεμβάσεις καί ἐπιδράσεις χρονολογοῦνται στόν 13^ο αἰ. καί ὀφείλονται πιθανόν σέ Φραγκισκανούς μοναχοῦς. Δέν ἀποκλείεται ἡ ἀνέγερση τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ νά μήν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ μέ τήν κατάληψη τῆς περιοχῆς ἀπό τοὺς Φράγκους (1205). Κατά τόν Δ. Ἀθανασούλη, ἡ μονή ἰδρύθηκε περί τά μέσα τοῦ 13^{ου} αἰ. ἀπό Ὀρθόδοξους μοναχοῦς, ἀλλά ἀπό οἰκοδομικό συνεργεῖο, πού εἶχε ἐργασθεῖ καί σέ φράγκικα κτίρια, γνώριζε ἐπομένως τή δυτικότερη ἀρχιτεκτονική καί εἶχε ἀφομοιώσει διάφορα στοιχεῖα τῆς, χωρίς συγχρόνως νά ἀπαρνέϊται τή βυζαντινῆ ἀρχιτεκτονική. Πρὶν τήν ὀλοκλήρωση τοῦ κτιρίου ἡ μονή - καί κατ' αὐτόν - καταλήφθηκε ἀπό Λατίνους μοναχοῦς, στοὺς ὁποίους ὀφείλονται οἱ δυτικές προσθήκες καί ἐπεμβάσεις. Τό 1431 μέ τήν κατάληψη τῆς περιοχῆς ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο τό μοναστήρι ἐπέστρεψε στό ὀρθόδοξο δόγμα. Τό 1771, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή, πραγματοποιήθηκε ἀναστήλωση μετὰ ἀπό ζημιές πού προκλήθηκαν ἀπό σεισμό. Τό Καθολικό εἶναι πλούσιο σέ γλυπτό διάκοσμο, ἐνῶ ἀπό τίς βυζαντινές ἀγιογραφίες σώζονται ἐλάχιστα σπαράγματα καί χρονολογοῦνται μεταξύ τοῦ 13^{ου} καί τοῦ 15^{ου} αἰ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Διακονικοῦ (Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου) τοποθετοῦνται χρονικά στό 1754. Σέ Σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Διονυσίου Δ' τοῦ ἔτους 1677 τό μοναστήρι ὀνομάζεται «βασιλικόν», «σταυροπηγιακόν» καί «παλαιγενές». Μετὰ τά Ὀρλωφικά ὑπέστη μεγάλες καταστροφές. Ἐπίσης, πυρπολήθηκε καί ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Ἰμπραήμ.

Μέ τή Μικρασιατική καταστροφή ἡ μονή εἶχε ἀποκτήσει μεγάλη κινητή καί ἀκίνητη περιουσία, τῆς ὁποίας τό μεγαλύτερο τμήμα «ἐπιτάχθηκε» τό 1924 ἀπό τό Ἑλληνικό Κράτος γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων τῆς σημερινῆς Τοπικῆς Κοινότητος Κάτω Παναγιάς, προερχομένων ἀπό τό ὀμώνυμο χωριό τῆς Μικρασίας.

Ἡ ἐφέστια εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς «Βλαχέραινας» ἀνήκει στόν τύπο τῆς Παναγίας τῆς Γλυκοφιλούσας καί χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 17^{ου} αἰ. Ἡ μονή πανηγυρίζει στό Γενέθλιο τῆς Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου).

Ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας διέθετε ἀσφαλῶς παλαιότερα συγκρότημα κελλιῶν, στή θέση τῶν ὁποίων ἔχουν ἀνεγερθεῖ χῶροι, ὅπου ἀπό τό 1980

λειτουργεῖ Οἶκος Εὐγηρίας τῆς Μητροπόλεως Ἡλείας. Γνωρίζουμε ὅτι διέθετε καί πύργο. Ἡ μονή ἔχει πολύ καλή πρόσβαση, ἀφοῦ ἀπέχει μόλις 2,5 χιλιόμετρα ἀπό τό λιμάνι τῆς Κυλλήνης. Ἄν καί σήμερα ἡ μονή λειτουργεῖ ὡς ἴδρυμα, τό προσωπικό του εἶναι πάντοτε ἕτοιμο νά ὑποδεχθεῖ τούς προσκυνητές καί τούς μελετητές.

Γ. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ (Α' περίοδος 1460-1687, Β' περίοδος 1715-1821) ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1687-1715)

Ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ὀθωμανοκρατίας καί τῆς Βενετοκρατίας στόν ἠλειακό χῶρο ὀρθώνονται τά ἐξῆς μνημεῖα:

1. Ἡ Μονή Ἁγίου Νικολάου Φραγκοπηδήματος

Ἐχει τό προνόμιο νά βρίσκεται μεταξύ τῶν δύο μεγάλων πόλεων τῆς Ἡλείας, τοῦ Πύργου καί τῆς Ἀμαλιάδας, μέ εὐκολή πρόσβαση ἀπό τήν Ἐθνική ὁδὸ Πατρῶν-Πύργου, παρακάμπτοντας πρὸς ἀριστερά μόλις κατὰ 5 χιλιόμετρα. Ἄγνωστη παραμένει ἡ προέλευση τῆς ὀνομασίας Φραγκοπήδημα ἢ Φραγκαπήδημα, πού παραπέμπει πάντως στήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας στήν Ἡλεία.

Ἡ ἴδρυση τῆς μονῆς πρέπει νά ἀναχθεῖ στήν περίοδο τῆς Α' Ὀθωμανοκρατίας καί δὴ περί τό 1600. Ἡ ἀρχαιότερη μνεῖα της βρίσκεται σέ ὀθωμανικό ἔγγραφο (ταπί) τοῦ ἔτους Ἐγίρας 1015, ἥτοι 1637 μ.Χ., τό ὁποῖο φυλάσσεται στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς. Κατά τήν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας σαφῶς ἀναφέρεται στήν ἀπογραφή Γκριμάνι (1700) ὡς ἓνα ἀπό τά μοναστήρια τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἐπισκόπου Ὡλένης Ἰωαννικίου. Ἀργότερα ἀποτέλεσε Μετόχιο τῆς Ἄνω Μονῆς Δίβρης, ἐνῶ τό 1798, λόγω τῆς ἀκμῆς πού γνώρισε, μέ Σιγίλλιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Ε' κατέστη Σταυροπηγιακή μονή. Τό 1789 προσαρτήθηκε στή μονή ὡς Μετόχιο τό μονύδριο Παναγούλα ἢ Παναγιοπούλα, τό ὁποῖο διατηρεῖται μέχρι σήμερα, καί τό 1811 τό μονύδριο τῆς Φραγκαβίλλας στήν Ἀμαλιάδα. Στή διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 ἡ μονή συνέβαλε τά μέγιστα στόν ἐθνικό Ἀγώνα. Μεταξύ ἄλλων ξεχώρισαν γιά τίς στρατιωτικές ἰκανότητες καί τά ἀνδραγαθήματά τους ὁ ἠγούμενος Κυπριανός, ὁ ὁποῖος δαπάνησε καί

ὅλες τίς προσόδους τῆς μονῆς γιά τόν ἱερό σκοπό τοῦ Γένους, καί ὁ μοναχός (μετέπειτα ἡγούμενος καί αὐτός) Νάρκισσος. Ἐνῶ μέ τήν Ἀπελευθέρωση διατήρησε τήν ἀνεξαρτησία της, τελικῶς τό 1845 προσαρτήθηκε στή Μονή Σκαφιδιάς.

Τό 1928 μετά ἀπό πρωτοβουλία τοῦ Μητροπολίτη Ἡλείας Ἀντωνίου ἀναγνωρίσθηκε ὡς γυναικεία μονή καί στίς ἀρχές τοῦ 1930 ἐγκαταστάθηκε ἡ πρώτη γυναικεία ἀδελφότητα ὑπό τήν ἡγουμένη Μαρκέλλα Γκιάλα καί ὑπό τήν πνευματική καθοδήγηση τοῦ ἰδίου τοῦ Μητροπολίτη Ἀντωνίου. Ἡ νέα ἀδελφότητα, παρά τίς δυσκολίες τῆς ἐποχῆς, κατάφερε καί ἀνακαίνισε ριζικά τή μονή, ὅμως οἱ συχνοί σεισμοί τῆς περιοχῆς ἀνάγκασαν τήν ἀδελφότητα σέ ἐπανειλημμένες ἐπισκευές καί ἀνακαινίσεις. Τό παλαιό μικρό Καθολικό τῆς μονῆς (μονόχωρη Βασιλική), σύμφωνα μέ ὑπερθυρή ἐπιγραφή τῆς κυρίας εἰσόδου, ἀνηγέρθη τό 1863. Ἡ τελευταία ἀνακαινισή του ὀλοκληρώθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 2011. Τό νέο Καθολικό ἐγκαινιάσθηκε τόν Σεπτέμβριο τοῦ 2002.

Ἡ μονή εἶναι ἀφιερωμένη στόν Ἅγιο Νικόλαο, Ἀρχιεπίσκοπο Μύρων τῆς Λυκίας, καί πανηγυρίζει στίς 6 Δεκεμβρίου, ἀλλά καί στίς 10 Μαΐου, ὅποτε στήν περιοχή τιμᾶται ἡ Ἀνακομιδή καί ἡ Πάροδος τῶν λειψάνων τοῦ μεγάλου ἱεράρχη. Ἐπίσης, πανηγυρίζει κατά τήν ἑορτή τῆς Ἀναλήψεως.

2. Ἡ Μονή τῆς Παναγίας τῆς Κρεμαστῆς

Ἡ Μονή τῆς Παναγίας τῆς Κρεμαστῆς ἢ Κρεμασιώτισσας κεῖται σέ ἀπόσταση 18 χιλιομέτρων (βορειοανατολικά) ἀπό τήν πρωτεύουσα τῆς Ἡλείας, τόν Πύργο, καί μόλις 2 χιλιομέτρων (δυτικά) ἀπό τό χωριό Λάνθι τῆς περιφέρειας Ὠλένης. Εἶναι κτισμένη ἐπάνω σέ ἀμμώδη λόφο, ὁ ναός μάλιστα ἐντός μυχοῦ σπηλαίου. Ἡ μονή κυριολεκτικά «κρέμεται» ἐπάνω στόν λόφο - ἐξ οὗ καί ἡ ὀνομασία της.

Ὁ ναός τῆς μονῆς ὑπῆρχε ἤδη τό 1601. Αὐτό ὑπενθύμιζε ἐπιγραφή πού ὑπῆρχε στό ταβάνι τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου, πληροφορία τήν ὁποία διέσωσε ὁ Μητροπολίτης Ἡλείας Ἀντώνιος. Σέ μονή ἐξελίχθηκε ὅμως στά χρόνια τῆς Βενετοκρατίας. Κτίτωρ καί πρῶτος ἡγούμενός της φέρεται ὁ ἱερομόναχος Βενιαμίν Κλοκῶνης (1690/1692-1700). Σαφῶς ἀναφέρεται καί στήν Ἀπογραφή Γκριμάνι (1700). Στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἡ μονή ἀνέπτυξε πνευματικό βίο - καί ὄχι μόνον. Στήν Ἐπανάσταση καί κατά τίς ἐπιδρομές τῶν Αἰγυπτίων ἀσφάλισε ἄμαχο πληθυσμό. Ἡ ἴδια ἡ μονή πυρ-

πολήθηκε από τὰ στρατεύματα τοῦ Ἰμπραήμ (1825).

Τό 1835 διαλύθηκε προσωρινά, ἀπόφαση πού ἀνακλήθηκε μετὰ ἀπό δύο ἔτη (1837). Ἀπό τό 1880 ἕως τό 1912 κατέστη Μετόχιο τῆς Μονῆς Σκαφιδιάς καί τό 1933 μετατράπηκε σέ γυναικεία μονή ἀπό τόν Μητροπολίτη Ἡλείας Ἀντώνιο. Ἐκτοτε καί μέχρι τίς ἡμέρες μας συνεχίζει τήν ιστορική παρουσία της ὡς γυναικεία μονή, ἐκπληρώνοντας μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο τήν πνευματική ἀποστολή της.

Στό παρελθόν ὑπέστη συχνά κατολισθήσεις λόγω τοῦ ἐδάφους της καί ἄλλες φυσικές καταστροφές καί ὡς ἐκ τούτου συχνά ὑπέστη καί ἀνακαινίσεις. Τελευταία μεγάλη κατολίσθηση πού κατέστρεψε ἐντελῶς τόν σπηλαιώδη ναό-Καθολικό τῆς μονῆς σημειώθηκε τό 1976. Τό 1985 ἐγκαινιάσθηκε τό νέο Καθολικό.

Ἡ μονή εἶναι ἀφιερωμένη στήν Ὑπεραγία Θεοτόκο καί πανηγυρίζει στήν ἑορτή τῆς Ἀποδόσεως τῆς Κοιμήσεως (23 Αὐγούστου). Ἐορτάζει καί στήν ἑορτή τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου). Τό ναῦδριο ἐντός τοῦ περιβόλου τῶν κελλίων, στό ὁποῖο τελοῦνται οἱ καθημερινές Ἀκολουθίες τῶν μοναχῶν, εἶναι πρός τιμήν τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου.

3. Ἡ Μονή Ἁγίου Ἀθανασίου Ἀμπελοκάμπου

Τό μοναστήρι τοῦ Ἀμπελοκάμπου, ἡ Καραγκιουζίου, ὅπως εἶναι ἡ παλαιότερη ὄνομασία τοῦ Ἀμπελοκάμπου, βρίσκεται σέ ἀπόσταση 8 χιλιομέτρων (βορειοδυτικά) ἀπό τήν πόλη τῆς Ἀμαλιάδας μεταξύ τῶν Τοπικῶν Κοινοτήτων Σαβαλίων καί Ἀμπελοκάμπου, ἔχοντας πολύ καλή ὁδική σύνδεση. Ἀπό τήν Ἐθνική Ὁδό Πατρῶν-Πύργου ἀπέχει μόλις 2 χιλιόμετρα, παρακάμπτοντας πρός τά ἀριστερά στή διασταύρωση τῶν Σαβαλίων. Εἶναι συνδεδεμένο μέ πολλούς θρύλους καί παραδόσεις τῆς περιοχῆς.

Μέχρι πρό τινος δέν ὑπῆρχαν στή διάθεσή μας στοιχεῖα γιά τήν ἴδρυση τῆς μονῆς, τήν ὁποία ἀναγκαστικά τοποθετούσαμε στούς χρόνους τῆς Β' Ὀθωμανοκρατίας, καθὼς δέν ἀναφέρεται σαφῶς στήν ἀπογραφή Γκριμάνι (1700). Τό 2014 ὅμως, μέ τίς ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ζημιῶν τοῦ Καθολικοῦ ἀπό τούς σεισμούς τοῦ 2008, ἀποκαλύφθηκε ἡ πρώτη οἰκοδομική φάση τοῦ (τρισυπόστατου) ναοῦ καί σπαράγματα τοιχογραφιῶν, πού χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 17^{ου} αἰ. Ἐπομένως, ὡς μονή ἀναπτύχθηκε - καθ' ἡμᾶς - στήν περίοδο τῆς Β' Ὀθωμανοκρατίας μέ κέντρο τόν προϋπάρχοντα ναό τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου.

Στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 οἱ μοναχοί τῆς μονῆς πολέμησαν κατά τῶν Τουρκαλβανῶν στή μάχη τῶν Σαβαλιῶν, στό πλευρό τῶν Ἡλείων ὀπλαρχηγῶν Γεωργίου καί Μιχαήλ Σισίνη, ὁπότεν ἡ μονή λεηλατήθηκε καί πυρπολήθηκε. Μέ τή λήξη τῆς Ἐπανάστασης ἡ μονή εἶχε διαλυθεῖ καί τό 1833, ὡς ἐντελῶς ἐρημωμένη, ὑπήχθη ὑπό τήν ἄμεση κυριαρχία τῆς τότε Βασιλικῆς Κυβέρνησης. Περί τό 1875 ἐγκαταστάθηκε γυναικεία ἀδελφότητα ὑπό τήν ἡγουμένη Εὐπραξία, κατά κόσμον Ξανθίππη Παπαδημητροπούλου ἢ Παπαδημητρίου, ἡ ὁποία τήν ἀνακαίνισε ριζικά. Ἀπό αὐτήν τήν περίοδο τῆς οὐσιαστικῆς ἀνακαίνισης προέρχεται καί ἡ πλειοψηφία τῶν εἰκόνων τοῦ Τέμπλου καί τοῦ Δωδεκαόρτου. Ἡ τελευταία πυρκαγιά πού ἔπληξε τό μοναστήρι τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1999, ὄχι μόνον κατέστρεψε ὀλοσχερῶς τά παλαιά κελλιά, ἀλλά καί τό ἀρχεῖο καί τά κειμήλια. Τά νέα κελλιά θεμελιώθηκαν τό 2001.

Ἡ μονή εἶναι ἀφιερωμένη στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο καί πανηγυρίζει τόσο στίς 18 Ἰανουαρίου (ἀπό κοινοῦ ἐορτή τῶν Ἁγίων Ἀθανασίου καί Κυρίλλου Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας), ὅσο καί στίς 2 Μαΐου (δευτεροπανήγυρη, ἐορτή τῆς Ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου). Ἐπίσης, πανηγυρίζει στίς μνημέες τῶν Ἁγίων Παντελεήμονος τοῦ μεγαλομάρτυρος (27 Ἰουλίου) καί Φανουρίου μάρτυρος (27 Αὐγούστου). Ἐντός τῶν νέων κελλίων ἔχει ἀνεγερθεῖ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας ὀσιομάρτυρος Εὐγενίας (μνήμη 24 Δεκεμβρίου).

4. Τά Μνημεῖα τῆς Δίβρης ἢ Λαμπείας

4.1. Ἡ Ἄνω Μονή Δίβρης εἶναι κτισμένη σέ ὑψόμετρο 950 μέτρων σέ χαράδρα τοῦ Λαμπείου ὄρους σέ γραφικότατη τοποθεσία κατάφυτη ἀπό ἔλατα. Ἀπέχει 60 χιλιόμετρα βορειοανατολικά τῆς ἡλειακῆς πρωτεύουσας (Πύργος) καί 3 χιλιόμετρα βόρεια τῆς κώμης τῆς Λαμπείας, πιό γνωστῆς μέ τήν παλαιά – πιθανότατα σλαβική - ὀνομασία Δίβρη.

Ἰδρύθηκε τόν 17^ο αἰ. Σύμφωνα μέ τήν ὑπέρθυρη ἐπιγραφή, τό μόνωρο θολωτό Καθολικό ἀγιογραφήθηκε τό 1667 ἀπό ἄγνωστο λαϊκό ζωγράφο μέ χορηγία τοῦ ἄρχοντα κυρ-Ζαφείρη ἀπό τό χωρίο Πετεούς (Πέτα Ἀρκαδίας;) ἐπί ἡγουμένου Κυρίλλου. Οἱ ἀγιογραφίες τοῦ νάρθηκα, ὅπως καί τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, εἶναι μεταγενέστερες. Ἡ μονή ὑπῆρξε καί Σταυροπηγιακή, ὅπως συνάγεται ἀπό τά σωζόμενα Πατριαρχικά Σιγίλλια τῶν ἐτῶν 1732 ἐπί Παϊσίου Β', 1798 ἐπί Γρηγορίου Ε' καί 1804 ἐπί Καλλινίκου

Ε'. Σύμφωνα με τὰ ὡς ἄνω Σιγίλλια τῶν ἐτῶν 1798 καί 1804 ἡ μονή κατεῖχε τὰ Μετόχια Δομνίκου (ἄγνωστο) καί Φραγκοπηδήματος στήν ἐπαρχία Ὠλένης καί Μπαμπιώτου στήν ἐπαρχία Πατρῶν. Πρὶν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 βρισκόταν σέ σχετική ἀκμή. Ἔτσι μπόρεσε νά ὑποστηρίξει τόν ἀγῶνα τῆς Ἀπελευθέρωσης τόσο οἰκονομικά ὅσο καί σέ ἔμψυχο ὕλικό. Ὑπῆρξε κέντρο ἀνεφοδιασμοῦ ἀγωνιστῶν, ἐνῶ πολλοί ἀπό τοὺς μοναχοὺς τῆς ἀναδείχθηκαν σέ γενναίους μαχητές, ὅπως ὁ ἡγούμενος Παῖσιος Σκανδάμης καί ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος. Μετά τήν Ἐπανάσταση παρήκμασε σταδιακά, γεγονός πού φαίνεται καί ἀπό τόν ὅλο μειούμενο ἀριθμό τῶν μοναχῶν. Γιά ἓνα σύντομο διάστημα ἐπὶ Μητροπολίτου Ἡλείας Ἀντωνίου μετατράπηκε σέ γυναικεία μονή, γιά νά ἐπανέλθει σέ ἀνδρική τό 1945.

Ἀπό τό 1950 καί ὕστερα καταβλήθηκαν ἀπό τοὺς ἡγουμένους τῆς μονῆς, μέ τή στήριξη καί τῆς τοπικῆς Μητρόπολης, φιλότιμες προσπάθειες γιά τήν ἀνακαίνιση καί ἀναδιοργάνωσή της. Ὡς Μετόχιά της παραμένουν ἕως σήμερα ἡ Κάτω Μονή Δίβρης καί ἡ Μονή Κρουονερίου ἢ Λωπεσίου Πηνείας.

Ἡ Ἄνω Μονή Δίβρης εἶναι ἀφιερωμένη στήν Ὑπεραγία Θεοτόκο τῆ Ζωοδόχο Πηγῆ ἢ Χρυσοπηγῆ ἢ Λευκοπηγῆ, ἀλλά πανηγυρίζει στίς 8 Σεπτεμβρίου (ἐορτή τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου). Πανηγυρίζει ἐπίσης τόν Ἅγιο μεγαλομάρτυρα Παντελεήμονα τόν ἱαματικό (27 Ἰουλίου), στόν ὅποιο εἶναι ἀφιερωμένο ἐξωκκλήσιο στήν τοποθεσία Πόντος. Ἰδιαίτερος τιμᾶ καί τή μνήμη τοῦ Ὁσίου Ἰωακείμ τοῦ Νέου (17^{ος}-18^{ος} αἰ.) στίς 3 Ἰουλίου, ὁ ὅποιος συνδεόταν μέ τό μοναστήρι καί στό ὄνομα τοῦ ὁποίου εἶναι ἀφιερωμένο τό παρεκκλήσιο τοῦ Κοιμητηρίου τῆς μονῆς. Ὡστόσο, παράδοση τῶν πατέρων τῆς μονῆς, ἡ ὁποία θέλει τόν Ὁσιο Ἰωακείμ κτίτορά της καί ὁ ὅποιος μετέβη ἀργότερα στή γειτονική Μονή Νοτενῶν, δέν μπορεῖ νά εὐσταθήσει.

Ἡ πρόσβαση πρὸς τή μονή δέν εἶναι ἡ πλέον εὐκόλη, μέ ἰδιαίτερη δυσκολία γιά τὰ λεωφορεῖα. Ἀξίζει ὡστόσο ἡ θυσία νά προσκυνήσει κανεὶς στή μονή καί νά θαυμάσει τό ἀλπικό τοπίο πέριξ αὐτῆς.

4.2. Στά νοτιοδυτικά τῆς κωμόπολης τῆς Δίβρης βρίσκεται ἡ λεγομένη **Κάτω Μονή**. Τό μονόχωρο θολωτό Καθολικό της ἀνακαινίσθηκε ἐκ βάθρων καί ἀγιογραφήθηκε τό 1746-1747, ἐνῶ τό 1751 κατασκευάσθηκε καί ἀγιογραφήθηκε τό τέμπλο. Ὡς ἀγιογράφος μνημονεύεται ὁ γνωστός στήν περιοχή λαϊκός ζωγράφος Ἀντώνιος ἀπὸ τὰ Νεζερά. Ἡ Κάτω Μονή

δέν φαίνεται παλαιότερα νά εἶχε σύνδεσμο μέ τήν Ἄνω Μονή. Τό 1834 θεωρήθηκε διατηρητέα, τό 1841 κατέστη Μετόχιο τῆς Ἄνω Μονῆς Δίβρης, τό 1845 ἀναγνωρίσθηκε ὡς ἰδιοσυντήρητος, ἐνῶ τό 1871 συγχωνεύθηκε μέ τήν Ἄνω Μονή, στήν ὁποία παραμένει προσηλωμένη μέχρι σήμερα.

Ἡ Κάτω Μονή εἶναι ἀφιερωμένη στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου καί πανηγυρίζει στίς 23 Αὐγούστου, ἐνῶ ἔχει πολύ καλή πρόσβαση, καθώς εὐρίσκεται ἐπί τῆς Ἐθνικῆς Ὁδοῦ 33 (Πατρῶν-Λεβιδίου, μέσω Τριποτάμων), γνωστῆς κυρίως μέ τήν προπολεμική ὄνομασία ὡς Δρόμου 111.

Στά ἄλλοτε κελλιά τῆς μονῆς φιλοξενήθηκε στή δεκαετία τοῦ 1970 τό Μαθητικό Οἰκοτροφεῖο Ἀρρένων τῆς Μητροπόλης Ἡλείας «Ὁ Καλός Σαμαρείτης». Μετά τήν παύση τῆς λειτουργίας του, οἱ χώροι χρησιμοποιοῦνται γιά τή φιλοξενία διαφόρων ἀποστολῶν καί κυρίως ὡς θερινές κατασκηνώσεις βουνοῦ τῆς Μητροπόλεως Ἡλείας.

4.3. Ἄξιον ἔστω ἀπλῆς ἀναφορᾶς στό σημεῖο αὐτό ὡς μνημείου εἶναι καί **ὁ ναός τῆς Ἁγίας Τριάδος Δίβρης**, στόν συνοικισμό Γκρουστάδες ἢ Ἀπάνω Μαχαλᾶς, μέ χρονολόγησι στόν 14^ο αἰ. Πρόκειται γιά ναό τετράστυλο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο μέ τρούλλο καί νάρθηκα καί μέ τουλάχιστον δύο στρώματα τοιχογραφιῶν – τό ἀρχαιότερο τοῦ 14^{ου} αἰ. καί τό νεώτερο μεταβυζαντινό. Σήμερα τή θέση τοῦ τρούλου ἔχει καταλάβει «τυφλός θόλος» μέ ἀνύψωση στήν τετράγωνη βάση τοῦ χαμένου τρούλλου.

Ἡ ἐπίσκεψη στό μνημεῖο μπορεῖ νά γίνει μόνον κατόπιν συνεννοήσεως μέ τόν ἐφημέριο τοῦ ναοῦ Ἁγίου Νικολάου Δίβρης, στόν ὁποῖο ναό ὑπάγεται ὡς παρεκκλήσιο.

5. Ἡ Μονή τῆς Παναγίας καί ὁ ναός Ἁγίου Δημητρίου στό Πορετσό

Ἡ μονή τῆς Παναγίας τῆς Πορετσώτισσας ἢ Πορετσάνισσας ἢ Γερμοτσάνισσας βρίσκεται ἐντός τῶν ὁρίων τῆς Τοπικῆς Κοινότητος Ἀγραμπέλων (πρώην Πορετσού) τοῦ τέως Δήμου Ἀροανίας-Ἀχαΐας, βορείως τῆς ἀρχαίας Ψωφίδας (σημερινῶν Τριποτάμων), σέ ἀπόσταση 11 χιλιομέτρων.

Ἡ ἴδρυσή της ἀνάγεται στήν περίοδο τῆς Α' Ὀθωμανοκρατίας. Σοβαρές ἐνδείξεις ἢ στοιχεῖα γιά παλαιότερη χρονολόγησή της, δέν ὑπάρχουν. Σύμφωνα μέ τήν ὑπέρθυρη κτιτορική ἐπιγραφή τό Καθολικό «ἀνη-

γέρθη εκ βάθρων και άνιστορήθη» τό 1614. Στην ίδια έποχή (1607) άνήκει και ό ένοριακός ναός τών Άγραμπέλων, αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο. Τόσον οί άγιογραφίες του Καθολικού (τρύκλιτος ναός δικιόνιος στον τύπο του έγγεγραμμένου σταυρου με προσθήκη νάρθηκα, οκτάπλευρο τροϋλο και τρεΐς άψίδες), όσον και του ναου του Άγίου Δημητρίου Άγραμπέλων (στον τύπο της Βασιλικής), αποτελούν έργο τών αδελφών άγιογράφων Μόσχων από τό Ναύπλιο με δαπάνες του ίδιου άρχοντα Σπήλιου Κλωκόνη (στό μοναστήρι συνέδραμαν και ό Δημήτριος Κλωκόνης και «οί λοιποί της χώρας του Πορετζίου»). Η έφέστιος εικόνα της μονής, της Παναγίας της Οδηγήτριας, πού επιγράφεται «Η πάντων Έλπίς», χρονολογείται στον 16^ο αϊ. (Α. Κουμούση).

Τίς τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, έλλείψει μοναχών, ή μονή επιστατεΐται από τό Ήγουμενοσυμβούλιο της Άνω Μονής Δίβρης.

Ένω από τό 2003 άρχισαν νά ανακαινίζονται τά κελλιά της μονής και είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί οί σχετικές έργασίες, μετά τούς σεισμούς τών έπομένων έτών επιδεινώθηκαν τά ρήγματα του Καθολικού. Σήμερα έχουν αποκατασταθεί οί ζημιές αυτές, χάρη στις φιλότιμες προσπάθειες της Μητροπόλεως Ήλειας και της επιβλεπούσης Μονής Παναγίας της Χρυσοπηγής Δίβρης. Η μονή πανηγυρίζει στις 15 Αυγούστου.

6. Η Μονή της Παναγίας της Έλεούσας Βαρθολομιού

Η Μονή της Παναγίας της Έλεούσας βρίσκεται στα όρια της Τοπικής Κοινότητας Λυγιάς, 7 χιλιόμετρα δυτικά της γνωστής κωμόπολης του Βαρθολομιού και 12,5 χιλιόμετρα συνολικά από την Έθνική Οδό Πατρών-Πύργου (διασταύρωση Γαστούνης-Κοροΐβου), παρακάμποντας προς τά δεξιά, με πολύ καλή ασφαλώς πρόσβαση. Η ίδρυση της ανάγεται στους χρόνους της (ύστερης) Α' Οθωμανοκρατίας, αφού δέν έχουμε μαρτυρίες ή εύρήματα πού θά μάς οδηγούσαν σε παλαιότερη έποχή ίδρυσης της.

Ως παλαιότερο έτος μνείας της ισχύει τό 1680, όποτε αναφέρεται σε έγγραφο τών Βενετικών Αρχών της Ζακύνθου. Διάφορες πλάκες πού βρέθηκαν στή μονή δίνουν ως χρονολογίες (άν-)οικοδόμησης του ναου και οικοδομημάτων της μονής τά έτη 1683, 1715, 1740. Στην απογραφή Γκριμάνι (1700) ή Μονή της Έλεούσας όχι μόνον μνημονεύεται, αλλά φέρεται νά κατέχει και σημαντική περιουσία. Όμως, στα μέσα του 18^{ου} αϊ. άπώλεσε την περιουσία της και περιήλθε σε δεινή οικονομική κατάσταση και πε-

νία. Έτσι, κατόπιν αιτήσεως τῶν μοναχῶν τῆς καί μέ τή σύμφωνη γνώμη τοῦ Μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Δανιήλ, στήν ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία τοῦ ὁποίου ὑπαγόταν, ἐν ὄψει τῆς πλήρους ἐρήμωσής τῆς, κατέστη Μετόχιο τῆς Πατριαρχικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν Κυλλήνης, σύμφωνα μέ Σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Παΐσιου Β' τοῦ ἔτους 1741, τό ὁποῖο ἀνανέωσε ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' τό 1798. Στή Μονή Βλαχερνῶν Κυλλήνης ὑπαγόταν μέχρι πρόσφατα.

Στά χρόνια πρῖν καί κατά τήν ἔναρξη τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, φαίνεται ὅτι βρισκόταν σέ σχετικά καλή κατάσταση, ἐξ οὗ καί σημαντικό μέρος τῶν εἰσοδημάτων τῆς κατέσχεσαν ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης καί ὁ Γεώργιος Σισίνης. Τό 1826 παραδόθηκε στίς φλόγες τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰμπραήμ.

Τό 1922 σεβαστό μέρος τῆς περιουσίας τῆς δόθηκε γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων πού ἔφθασαν στήν περιοχή καί τό 1951 ἄλλο μέρος αὐτῆς διανεμήθηκε σέ ἀκτήμονες.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπό πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς παρουσιάζει ὁ σωζόμενος τριώροφος «Πύργος» τῆς μονῆς, μεταξύ τοῦ Καθολικοῦ καί τῆς νότιας πτέρυγας, ὁ ὁποῖος ἔχει τετράγωνο σχῆμα καί καταλήγει σέ κῶνο, καί ὁ ὁποῖος ἀποσκοποῦσε στήν προστασία ἀπό τούς πειρατές. Ἀποκατάσθηκε πρό μερικῶν ἐτῶν (2006-2007).

Ὁ Γυμνασιάρχης Γεώργιος Παπανδρέου (*Ἡ Ἥλεια διά μέσου τῶν αἰῶνων*, ἐν Αθήναις 1924, 194) εἶχε ἐπισκεφθεῖ τή μονή καί κάνει λόγο καί γιά ἄλλα ὀχυρωματικά οἰκοδομήματα, πού δέν σώζονται πιά. Δυτικά τοῦ Καθολικοῦ, ὑπάρχουν λείψανα παλαιοῦ κτιρίου ἕως τίς ἡμέρες μας.

Σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τόν ἐξωτερικό περίβολο τῆς μονῆς καί πρός τά βορειοανατολικά, ὑπάρχει μικρή σπηλιά μέ σταλακτίτες, τῶν ὁποίων τό λιγιστό σταλάζον ὕδωρ θεωρεῖται ὡς Ἁγίασμα, καί ὅπου κατά ἐπιτόπια προφορική παράδοση βρέθηκε ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς «Ἐλεούσας».

Σήμερα ἡ μονή λειτουργεῖ ὑπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἡλείας. Πανηγυρίζει τήν Κατάθεση τῆς Τιμίας Ζώνης τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στίς 31 Αὐγούστου.

7. Ἡ Μονή τῆς Παναγίας τῆς Λωπεσώτισσας στό Κρουονέρι Ἀμαλιάδας

Βρίσκεται ἐντός τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Τοπικῆς Κοινότητος Κρουονέρου ἢ

Κρουονερίου του νῦν Δήμου Ἑλιδας, σέ ἀπόσταση 10 χιλιομέτρων (βορειο-ανατολικά) ἀπό τήν πρωτεύουσα τοῦ Δήμου Ἀμαλιάδα. Παλαιότερα, τόσο ὁ παραπάνω οἰκισμός ὅσο καί ἡ μονή προσδιορίζονταν μέ τήν ἀλβανική ὀνομασία Λώπεσι καί ἡ ἐκεῖ τιμωμένη Παναγία εἶναι γνωστή μέχρι σήμερα ὡς ἡ Λωπεσώτισσα.

Ἡ ἴδρυση τῆς μονῆς ἀνάγεται στά τέλη τῆς Α' Ὀθωμανοκρατίας, καθῶς μνημονεύεται στήν ἀπογραφή Γκριμάνι (1700). Τό 1810 οἱ Λαλαῖοι Ὀθωμανοί πυρπόλησαν τή μονή καί τόν ναό της. Στό β' μισό τοῦ 19^{ου} αἰ. – μέχρι καί τίς ἀρχές τοῦ 20^{ου} αἰ. – βρισκόταν σέ καλή οἰκονομική κατάσταση, ὥστε ἀρκετοί κάτοικοι τῆς ὁμώνυμης κώμης νά ζοῦν ἐν πολλοῖς ἀπό τά κτήματα τοῦ μοναστηριοῦ. Τουλάχιστον ἀπό τότε (β' μισό 19^{ου} αἰ.) καί μέχρι τίς ἡμέρες μας ἀποτελεῖ Μετόχιο τῆς Μονῆς Παναγίας Χρυσοπηγῆς Δίβρης.

Εἶναι ἀφιερωμένη στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου καί πανηγυρίζει στίς 23 Αὐγούστου (Ἀπόδοση τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου).

8. Ἡ Μονή τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Βουλιαγμένης

Ἡ Μονή Βουλιαγμένης, ἡ Μπουρδάνου κατά παλαιότερη (τουρκική) ὀνομασία, βρίσκεται στά ὄρια τῆς Τοπικῆς Κοινότητος Βουλιαγμένης, πλησίον τοῦ Σιμοπούλου (ἔδρας τοῦ ἄλλοτε Δήμου Πηνείας) καί σέ ἀπόσταση 32 χιλιομέτρων (βορειοανατολικά) ἀπό τήν Ἀμαλιάδα. Γι' αὐτήν δέν μᾶς ἔχουν διασωθεῖ ἀρκετά ἱστορικά στοιχεῖα. Ἡ ἴδρυσή της πρέπει πάντως νά τοποθετηθεῖ στούς χρόνους τῆς ὑστερης Ὀθωμανοκρατίας, καθῶς δέν ὑπῆρχε τό 1700 (δέν ἀναφέρεται στήν ἀπογραφή Γκριμάνι), ἐνῶ προὔπηρχε τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Μετά τή διάλυσή της τό 1833, περί τό 1860 καί ἐντεῦθεν ἄρχισε ἡ ἀνοικοδόμησις καί ἀνασυστάσις της, χωρίς πάντως νά γνωρίσει ποτέ ἰδιαίτερη ἀκμή.

Σήμερα, ἡ ἐξωτερική ἐμφάνισις τοῦ μικροῦ μονόχωρου Καθολικοῦ δέν θυμίζει σέ τίποτα τήν παλαιότητά του, ἀφοῦ ἔχει ἐπισκευασθεῖ καί χρωματισθεῖ. Στό ἐσωτερικό, τήν παλαιότητά του μαρτυροῦν οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου καί ἡ ἐφέστια εἰκόνα τῆς μονῆς (19^{ος} αἰ.), καθῶς καί τό πέτρινο δάπεδο. Τά κελλιά τῆς μονῆς εἶναι ὅλα σύγχρονα, ἐνῶ τήν τελευταία δεκαετία ἔχει διαμορφωθεῖ ὁ αὐλειος καί περιβάλλον χώρος.

Ἡ μονή λειτουργεῖ ὑπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἡλείας καί εἶναι ἀφιερωμένη στή Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος. Στό πανηγύρι τῆς βῆς Αὐγούστου συγκεντρώνονται «στήν Ἁγία-Σωτήρω» οἱ κάτοικοι ὅλης τῆς γύρω περιοχῆς Πηνείας.

Δ. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡ ἔκφραση τῆς πίστεως καί εὐλάβειας τῶν Ἡλείων πρός τόν Τριαδικό Θεό καί τόν παῖδα αὐτοῦ Ἰησοῦ, συνεχίσθηκε καί κατά τούς Νεωτέρους χρόνους μέ τήν οἰκοδομή πλήθους θρησκευτικῶν μνημείων, μονῶν καί ναῶν. Ἐδῶ ἀναφέρονται ἐνδεικτικά:

1. Τό Προσκύνημα Ἁγίου Νικολάου Σπάτα-Αχαΐας

Τό Προσκύνημα τοῦ Ἁγίου Νικολάου στοῦ Σπάτα Αχαΐας ὑπάγεται ἐκκλησιαστικῶς στή Μητρόπολη Ἡλείας καί ἀποτελεῖ τό ἐπίκεντρο τῆς τιμῆς πρός τόν μεγάλο ἱεράρχη γιά τίς περιοχές τῆς Ἡλείας καί τῆς Αχαΐας. Ἡ κύρια πανήγυρη του, κατά τήν ἑορτή τῆς Ἀνακομιδῆς ἢ μάλλον τῆς Προόδου καί Παρόδου τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου στίς 10 Μαΐου, λαμβάνει παμπελοποννησιακό χαρακτήρα (δευτεροπανήγυρη τοῦ Προσκυνηματος ἢ Κυριακή τῆς Πεντηκοστῆς καί ἡ Δευτέρα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος).

Ἄγνωστο παραμένει τό πότε ἀκριβῶς ἰδρύθηκε τό Προσκύνημα (πιθανότατα γύρω στά 1800), τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχή κατά τήν παράδοση ἀνάγεται στήν εὕρεση τῆς πρώτης, μικρῆς, θαυματουργοῦ εἰκόνας τοῦ Ἁγίου, ἡ ὁποία φυλάσσεται ὡς κειμήλιο τῆς μονῆς. Πρός προσκύνηση σήμερα ἐκτίθεται ἡ μεγάλη εἰκόνα τοῦ Ἁγίου, ἡ ὁποία ἔχει ἀγιογραφηθεῖ ἀπό τόν Δελχαινίτη ἀγιογράφο Ἀνδρέα Μανδρέκα τό 1839, γεγονός πού δηλώνει ὅτι ἡ μονή ἤδη στά πρῶτα Μετεπαναστατικά χρόνια ἀποτελοῦσε Προσκύνημα. Κυρίως ὁμως τό Προσκύνημα ἀναπτύχθηκε ἀπό τά τέλη τοῦ 19^{ου} αἰ. καί κατά τόν 20^ο αἰ. Ὁ ὑπάρχων ναός οἰκοδομήθηκε τό 1875. Δίπλα στόν ναό ὑπάρχει παρεκκλήσιο ἀφιερωμένο στούς Ἡλείους Ἁγίους Νεομάρτυρες Χρῆστο καί Πανάγο τούς ἐκ Γαστούνης (+1716), πού προῆλθε ἀπό μετατροπή τοῦ παλαιοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ Προσκυνηματος (Θυρανοίξια 14.9.2017).

Τό 1948 ὁ Μητροπολίτης Ἡλείας Γερμανός Α' (Γκούμας) ἴδρυσε ἐκεῖ ὄρφανοτροφεῖο καί ἀργότερα λειτούργησαν δημοτικό σχολεῖο γιά τά προ-

στατευόμενα ὄρφανά, καθώς και σχολή επιμόρφωσης για τούς κληρικούς τῆς Μητροπόλεως Ἡλείας. Σήμερα στό ἴδρυμα τῆς μονῆς φιλοξενούνται ὄρφανά, ἄγαμες καί κακοποιημένες γυναῖκες καί μητέρες.

Ἀπό τό Προσκύνημα ἔλαβε τή σημερινή ὀνομασία του καί τό γειτονικό χωριό, πρώην Σπάτα, τό ὁποῖο μετονομάσθηκε (τό 1957) σέ Ἅγιος Νικόλαος.

2. Τό Προσκύνημα τῆς Παναγίας τῆς Εἰσοδιώτισσας

Ἦχει ἀνεγερθεῖ ὡς συνέχεια μικροῦ σπηλαιώδους ναοῦ ἐπί λοφίσκου στήν Τοπική Κοινότητα Ἁγίου Ἰωάννη Πύργου. Ὑπῆρχε τουλάχιστον ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19^{ου} αἰ. καί ἀποτελοῦσε Μετόχιο τῆς Μονῆς Σκαφιδιάς, ἄν δέν ὑπῆρξε παλαιότερα καί ἀσκητήριο. Συμφώνως πρός τόν Κτιτορικό Κώδικα τῆς Μονῆς Σκαφιδιάς τοῦ ἔτους 1834, ἀνηγέρθη στίς ἀρχές τοῦ 19^{ου} αἰ. ἀπό τούς Πατέρες τῆς μονῆς.

Στόν χῶρο τῆς μονῆς, μετά ἀπό κατάλληλες ἐπεμβάσεις, τή δεκαετία τοῦ 1970 ὁ Μητροπολίτης Ἡλείας Ἀθανάσιος στέγασε τή νεοϊδρυθεῖσα Σχολή Βυζαντινῆς Ἀγιογραφίας καί Μουσικῆς. Τίς τελευταῖες τρεῖς δεκαετίες στεγάζεται ἐκεῖ μόνον τό Τμῆμα Ἀγιογραφίας τῆς Σχολῆς.

Ἡ μονή βρίσκεται ἐπί τοῦ δρόμου Πύργου-Κατακώλου καί πανηγυρίζει στίς 8 Σεπτεμβρίου (ἐορτή τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου), μέ δευτεροπανήγυρη στίς 21 Νοεμβρίου (ἐορτή τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου).

Αὐτήν τή στιγμή παραμένει κλειστή, καθώς πραγματοποιοῦνται ἐργασίες ἀνασυγκρότησης καί ἐπισκευῆς τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος αὐτῆς.

3. Τά Μοναστήρια τῆς Ἀμαλιάδας

3.1. Ἡ Μονή τῆς Ἀναλήψεως Ζεροῦ

Ἀπέχει μόλις 10 χιλιόμετρα ἀπό τό κέντρο τῆς Ἀμαλιάδας καί βρίσκεται στά ὄρια τῆς Τοπικῆς Κοινότητας Γερακίου καί 1,5 χιλιόμετρο πρῖν τόν ὁμώνυμο οἰκισμό τῆς Ἀνάληψης, πρώην Ζερό. Ἰδρύθηκε τό 1937 ἐπί προϋπάρχοντος ἐξωκκλησίου τῆς Ἀναλήψεως ἀπό τή μοναχή Παρθενία Μάνδηλα, ἡ ὁποία εἶχε λάβει τό μοναχικό σχῆμα στήν Πάρο.

Μεγάλο μέρος τῶν κελλίων καί λοιπῶν χώρων τῆς μονῆς κατεδαφίσθηκε μετά τίς ζημιές τοῦ σεισμοῦ τοῦ 2008, ὥστε νά ἔχει ἀλλάξει σέ μεγάλο βαθμό ἡ εἰκόνα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος. Ἡ μονή σήμερα διοικεῖται ὑπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη τῆς Μητροπόλεως Ἡλείας διά Τριμελοῦς Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπῆς, ἐνῶ συνεχίζονται οἱ ἐργασίες ἀνακαίνισης.

Πανηγυρίζει τήν ἑορτή τῆς Αναλήψεως τοῦ Κυρίου, καθῶς καί τήν 15^η Αὐγούστου, ὅποτε τελεῖται ὁλονύκτιος Ἀγρυπνία, στήν ὁποία στολίζεται Ἐπιτάφιος καί ψάλλονται τά Ἐγκώμια τῆς Παναγίας. Ἐνωμένο μέ τό Καθολικό ὑπάρχει παρεκκλήσιο ἀφιερωμένο στόν Ἅγιο Μόδεστο, προστάτη τῶν ζώων (ἡμέρα μνήμης ἡ 16^η Δεκεμβρίου).

3.2. Τό Ἡσυχαστήριον τοῦ Προφήτου Ἡλίου

Ἀπέχει μόλις 1,5 χιλιόμετρο ἀπό τήν Ἀμαλιάδα ἐπί τοῦ δρόμου Ἀμαλιάδας-Καρδαμᾶ. Κτιτόρισα καί πρώτη ἡγουμένη φέρεται ἡ μοναχή Εὐπραξία Λεούση. Θεμελιώθηκε τό 1925. Σήμερα ἐγκαταβιοῖ σέ αὐτό ὀλιγομελῆς γυναικεῖα ἀδελφότητα. Εἶναι ἀφιερωμένο στόν Προφήτη Ἡλία, ἀλλά ἰδιαίτερος τιμᾶ καί πανηγυρίζει καί τόν Ὅσιο Γεράσιμον τόν ἐν Κεφαλληνία στίς 20 Ὀκτωβρίου.

3.3. Τό Ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου

Στό νοτιοδυτικό ἄκρο τῆς πόλης τῆς Ἀμαλιάδας καί ἐπί τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς βρίσκεται τό γυναικεῖο Ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τό ὁποῖο ἰδρύθηκε τό 1939 ἀπό τίς ἀδελφές Μελάνη καί Καλλινίκη Γρέτου μέ καταγωγή ἀπό τήν Ἀνδραβίδα. Ἐκτός ἀπό τόν προστάτη του Ἅγιο Δημήτριον, ἰδιαίτερος τιμᾶ καί τόν Ἅγιο Νικόλαον.

4. Τό Μετόχιον τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ζακύνθου στόν Πύργον

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ζακύνθῳ στό κέντρο τῆς πόλης τοῦ Πύργου, ἀπέναντι ἀπό τό κτίριον τῆς Περιφερειακῆς Ἀυτοδιοίκησης Ἡλείας, παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἐπτανησιακῆς καί νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πρόκειται γιά λιθόκτιστον κεραμοσκεπῆ ναόν μέ δίριχτη στέγη, νεοκλασικῆς λεπτομέρειες στίς ὄψεις, καθῶς καί μέ ξυλόγλυπτον τέμπλον καί γυναικωνίτη ἐπτανησιακῆς μορφολογίας. Χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 19^{ου} αἰ. Ἡ μπαρόκ διακόσμηση καί οἱ ἐπτανησιακές ἐπι-

δράσεις του γενικότερα τόν καθιστούν ως ένα παντελῶς ξεχωριστό μνημείο, σέ σχέση μέ τά ἄλλα μνημεῖα τῆς περιοχῆς. Γί αυτό καί ἔχει χαρακτηρισθεῖ ἀπό τήν Πολιτεία (1994) ὡς κτίριο μέ ἀνάγκες εἰδικῆς κρατικῆς προστασίας. Σύγχρονο μέ τόν ναό εἶναι καί τό κωδωνοστάσιο μέ τή λυρόσημη ἀπόληξη, καθῶς καί τό συνεχόμενο διώροφο κτίριο.

Στό Μετόχιο φυλάσσεται ἐντός ἀργυρῆς λειψανοθήκης ἀπότμημα χειρός τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, τό ὁποῖο λιτανεύεται στήν ἡλειακή πρωτεύουσα καί στίς δύο ἑορτές τοῦ μεγάλου ἱεράρχη (17 Δεκεμβρίου καί 24 Αὐγούστου) μέ παλλαϊκή συμμετοχή, καθῶς οἱ Ἡλεῖοι, ἀρκετοί ἐκ τῶν ὁποίων πάντως ἔλκουν τήν καταγωγή τους ἀπό τή Ζάκυνθο, εὐλαβοῦνται ἰδιαίτερος τόν «Ἅγιο τῆς συγγνώμης».

5. Ὁ Μητροπολιτικός Ναός Ἁγίου Νικολάου Πύργου

Σημαντικότατο τοπόσημο καί πραγματικό στολίδι γιά τήν ἡλειακή πρωτεύουσα, εὐρισκόμενο μάλιστα ἀκριβῶς στήν κεντρική πλατεία τῆς πόλης, ἀποτελεῖ ὁ Μητροπολιτικός Ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου, μία ἀπό τίς τρεῖς πρῶτες ἐνορίες τοῦ Πύργου (μαζί μέ τόν Ἅγιο Ἀθανάσιο καί τόν Ἅγιο Γεώργιο, κατά τήν Ἀπογραφή Γκριμάνι [1700]). Ὁ ναός θεμελιώθηκε τό 1897 στή θέση προϋπάρχοντος ναοῦ πού καταστράφηκε στόν σεισμό τοῦ 1886. Ἐγκαινιάσθηκε στίς 19 Νοεμβρίου 1906 ἀπό τόν πρῶτο Ἐπίσκοπο Ἡλείας Δαμασκηνό Σπηλιωτόπουλο (1901-1917). Ὑπέστη ἀλλεπάλληλες ζημιές ἀπό τούς σειμούς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν (ἰδιαίτερος τῶν ἐτῶν 1993 καί 2008). Τό 2012-2013 ἀνακηρύχθηκε ὡς νεώτερο μνημεῖο πολιτιστικῆς κληρονομιάς. Μετά τίς τελευταῖες ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν σχετικῶν ζημιῶν (ὁ ναός παρέμεινε κλειστός τό διάστημα 2014-2017) ἐπαναλειτούργησε στίς 3 Δεκεμβρίου 2017, ὅποτε τελέσθηκαν μέ κάθε μεγαλοπρέπεια τά Θυρανοίξια ἀπό τόν νῦν Μητροπολίτη Ἡλείας Γερμανό.

Ὁ ναός ἀποτελεῖ τρίκλιτη Βασιλική μέ πολλά νεοκλασικά στοιχεῖα, τόσο στό ἐσωτερικό ὅσο καί ἐξωτερικά.

6. Ἄλλοι ναοί-μνημεῖα τοῦ Πύργου

Ἰδιαίτερης ἱστορικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς σημασίας γιά τήν πόλη τοῦ Πύργου καί τήν Ἡλεία ἀποτελοῦν ἐπίσης τά ἐξῆς θρησκευτικά μνημεῖα:

6.1. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (ἐγκαίνια 16.12.1901), ἀπό τίς ἀρχαιότερες ἐνορίες τοῦ Πύργου, ἀποτελεῖ ὄψιμο ἔργο τοῦ σπουδαίου Γερμανοῦ ἀρχιτέκτονα Ἐρνέστου Τσίλλερ (1837-1923). Πρόκειται γιά τρουλαία Βασιλική. Ἦδη ἀπό τό 1982 ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς ἔργο τέχνης χρῆζον εἰδικῆς κρατικῆς προστασίας. Στόν ναό φυλάσσεται καί ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγήτριας, ἡ ὁποία πανηγυρίζει καί λιτανεύεται μέ κάθε μεγαλοπρέπεια κατά τήν ἑορτή τῆς Ζωδόχου Πηγῆς.

6.2. Ὁ ναός τῆς Ἁγίας Κυριακῆς (μονόχωρη Βασιλική μέ δικλινῆ στέγη), ὁ ὁποῖος ὀλοκληρώθηκε στά μέσα τοῦ 19^{ου} αἰ., ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό δεῖγμα νεοκλασικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 19^{ου} αἰ. μέ δυτικέσ ἐπιδράσεις. Τό ἐπίχρυσο ξυλόγλυπτο τέμπλο φέρει χρονολογία 1859. Στόν ναό τῆς Ἁγίας Κυριακῆς τελεῖται ἡ πανήγυρη τοῦ πολιούχου Πύργου Ἁγίου Χαραλάμπους.

6.3. Σημεῖο ἀναφορᾶς γιά τήν πόλη τοῦ Πύργου ἀποτελεῖ καί **τό να-ῦδριο τοῦ πολιούχου τῆς πόλης Ἁγίου Χαραλάμπους**, κτίσμα τοῦ 19^{ου} αἰ., τό ὁποῖο ὡστόσο ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν ἀνακαινίσεων του δέν φανερώνει μέ τήν πρώτη ματιά τήν παλαιότητά του. Ἐκεῖ φυλάσσεται καθ' ὅλον τόν χρόνο ἡ θαυματουργός εἰκόνα τοῦ πολιούχου Πύργου, ἡ ὁποία τίς ἡμέρες τῆς πανηγύρεως καί γιά τίς ἀνάγκες τῆς μεταφέρεται στόν ναό τῆς Ἁγίας Κυριακῆς.

7. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀμαλιάδας

Ἀπό τούς ναούς τῆς Ἀμαλιάδας μνημονεύουμε μόνον τόν κεντρικό ναό-Βασιλική τοῦ πολιούχου τῆς πόλης Ἁγίου Ἀθανασίου, τοπόσημο γιά τή δεύτερη μεγάλη πόλη τῆς Ἠλείας. Στή σημερινή του μορφή ἀνηγέρθη τό β' μισό τοῦ 19^{ου} αἰ. Ἡ ὑπέρθυση ἐπιγραφή τῆς νότιας θύρας δίδει τή χρονολογία 1867.

Μεγάλες ζημιές ὑπέστη στόν σεισμό τοῦ 2008, ὅποταν καί διεκόπη ἡ λειτουργία του. Ἐπαναλειτούργησε στά τέλη τοῦ 2010 μετά τήν ἀποκατάσταση τῶν παραπάνω ζημιῶν, ὅποτε καταστράφηκαν καί οἱ δυτικῆς τεχντροπίας τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες κοσμοῦσαν ὡς τότε τόν ναό.

Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Ἐπισκεπτόμενος κάποιος ὡς ταξιδιώτης ἢ προσκυνητής τήν κυρίως Ἐπαρχία Ἡλείας, ἀσφαλῶς μπορεῖ νά συνδυάσει τήν κάθοδό του στήν περιοχή μας μέ προσκύνημα ἢ ἐπίσκεψη καί στά μνημεῖα τῆς περιφέρειας Ὀλυμπίας καί τῆς γειτονικῆς Μητροπόλεως Τριφυλίας καί Ὀλυμπίας, ὅπως καί τῶν λοιπῶν γειτονικῶν καί ὁμόρων περιφερειῶν, διοικητικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν.

Ἐδῶ ἀναφέρουμε ὀνομαστικά μόνον μερικά μνημεῖα τῆς Ἐπαρχίας Ὀλυμπίας, δεύτερης ἐπαρχίας τοῦ Νομοῦ Ἡλείας:

- Τή Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Σεπετοῦ
- Τή Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς Ἐπιταλίου
- Τήν Παναγία στή Νέα Φιγαλεία, ἄλλοτε Ζούρτσα (τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 10^{ου} αἰ.)
- Τούς ναούς τῆς Παναγίας (τῆς πρώιμης περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας) καί τοῦ Σωτήρος (τοῦ 19^{ου} αἰ. μέ Παλαιοχριστιανική φάση) στή Γλάτσα (σημερινό Ἀνήλιο)
- Τούς Ταξιάρχες στό ὁμώνυμο χωριό τῆς Ζαχάρως
- Τόν Ἰ. Ναό Ἁγίου Νικολάου Ἀνδρίτσαινας
- Τήν Παναγία τῆς Ἄνω Φιγαλείας (πρώην Παύλιτζα)
- Τά μοναστήρια τοῦ Προφήτου Ἡλία καί τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Μακρυσίων.

ΣΤ. ΦΡΑΓΚΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Μία ἰδιαίτερη κατηγορία Χριστιανικῶν Μνημείων στήν περιοχή μας, ὄχι καί τόσο ἀναδεδειγμένων γιά εὐνοήτους λόγους, ἀποτελοῦν τά φράγκικα Χριστιανικά Μνημεῖα, κατάλοιπα μιᾶς ξεχωριστῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, αὐτῆς τῆς Φραγκοκρατίας (1205-1432), κατά τήν ὁποία στήν περιοχή μας ἰδρύθηκε καί ἤκμασε γιά πάνω ἀπό δύο αἰῶνες τό Πριγκιπάτο τοῦ Μορέως ἢ τῆς Ἀχαΐας, ἀλλά καί τά λιγοστά κατάλοιπα τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1687-1715). Κατά τίς περιόδους αὐτές, ὁ τόπος τῆς Ἡλείας ὠφελήθηκε πάντως ἀπό ἀρκετές πλευρές, παρὰ τίς θρησκευτικές διαφο-

ρές. Καλόν είναι οί εμπλεκόμενοι μέ τόν τουρισμό γενικότερα νά ἔχουν ὑπ' ὄψιν καί αὐτήν τήν ἰδιαιτερότητα τῆς περιοχῆς μας. Τά σπουδαιότερα φράγκικα Χριστιανικά Μνημεῖα τῆς περιοχῆς μας εἶναι ὀνομαστικά:

- Ο γοτθικός ναός τῆς Ἀγίας Σοφίας στήν Ἀνδραβίδα
- Οἱ ναοί τῆς Γλαρέντζας, δίπλα στήν Κυλλήνη
- Ἡ Μονή τῆς Ἰσοβας (στήν ἐπαρχία Ὀλυμπίας, ἐντός τῶν ὁρίων τῆς γειτονικῆς Μητροπόλεως Τριφυλίας-Ὀλυμπίας).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στήν παροῦσα συμβολή μας περιορισθήκαμε στήν ἀναφορά τῶν σπουδαιότερων ἀπό ἄποψη ἐκκλησιαστική καί ἱστορική Χριστιανικῶν Μνημείων τῆς Ἡλείας, τῶν εὕρισκομένων ἐντός τῶν ὁρίων τῆς ὁμωνύμου Μητροπόλεως, καί κυρίως αὐτῶν πού συνάμα εἶναι ἐπισκέψιμα. Ὑπάρχουν πάμπολλα ἄλλα ἀξιόλογα μνημεῖα στήν περιοχή, ὅλων τῶν χρονικῶν περιόδων, ἰδία τῶν Νεωτέρων χρόνων, πού δέν σημειώσαμε γιά λόγους οἰκονομίας χρόνου ἢ λόγῳ τῆς δύσκολης πρόσβασής τους, ὅπως λ.χ. ἡ Παναγία ἡ Δαφνιώτισσα καί τό μεταβυζαντινό μνημεῖο τοῦ Ἀσκητῆ στό Γούμερο.

Ἡ παρουσία τῶν μνημείων αὐτῶν στήν ἡλειακή χώρα δηλώνουν, ἀφ' ἐνός μέν τήν πίστη πρὸς τόν Τριαδικό Θεό καί τήν εὐσέβεια τῶν προγόνων καί πατέρων μας διαχρονικά, ἀφ' ἑτέρου δέ τήν ἱστορική εὐθύνη ἡμῶν τῶν ἐπιγενομένων γιά τή διαφύλαξη, προστασία καί ἀνάδειξή τους, ὄχι μόνον ἀπό ἱστορικῆς καί ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς, ἀλλά καί πνευματικῆς καί πολιτιστικῆς, ἐφόσον ἐπιθυμοῦμε τή συνέχιση καί διαφύλαξη τῆς ἐθνικῆς, πολιτιστικῆς καί θρησκευτικῆς μας ταυτότητας.

Θεωροῦμε ὅτι οἱ «ξένοι» πού θά ἐπισκεφθοῦν τά μνημεῖα τῆς περιοχῆς μας, ἔχουν νά ὠφεληθοῦν τά μέγιστα, ἐμπλουτίζοντες τίς γνώσεις τους, ἀλλά συνάμα καί ἀνανεούμενοι πνευματικά.

Ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἀσφαλῶς ἡ εὐθύνη τῶν ἐμπλεκομένων φορέων, ἐκκλησιαστικῶν καί διοικητικῶν, γιά τήν ἀνάδειξή τους, ὄχι μόνον μέ τήν προβολή τους, ἀλλά μέ τήν ἐκτέλεση ἔργων οὐσίας, γιά νά ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά τήν μή καλή ὀδική πρόσβαση στά ἀνωτέρω μνημεῖα καί τήν ἔλλειψη σήμανσης σέ πολλές περιπτώσεις.

Τέλος ὅλοι, φορεῖς, περιηγητές καί προσκυνητές, δέν πρέπει νά λησμονοῦμε ὅτι τά Χριστιανικά Μνημεῖα δέν εἶναι τόσο πόλοι γιά τήν αὔξη-ση τοῦ τουρισμοῦ καί τήν ἀνοδο τῶν οἰκονομικῶν δεικτῶν καί τοῦ εἰσοδή-ματος, ὅσο πρωτίτως καρποί πίστεως καί προορισμοί προσκυνήματος, ἐσωτερικῆς ἀναζήτησης καί ψυχικῆς γαλήνης.